

Олег КУПЧИК,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої
історії зарубіжних країн
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ТУРЕЧЧИНА В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УСРР (1921–1923 рр.)

Анотація. У праці розкрито обставини, за яких на початку 1920-х років налагоджувалися торговельні відносини між Туреччиною та УСРР. З'ясовано договірно-правову базу, організаційні форми торговельної діяльності УСРР у Туреччині, портову інфраструктуру. Встановлено осіб торговельних представників (С. Брук, О. Золотарьов). Подано організаційно-штатну структуру торговельного представництва УСРР у Туреччині. Визначено роль торговельного представництва УСРР у Стамбулі в зовнішньоторговельній діяльності УСРР. Висвітлено місце Стамбульського ринку в експортно-імпортних операціях УСРР.

Ключові слова: експорт, імпорт, карбованець золотий, ліра турецька, порт, ринок, товар, торговельне представництво, торговельний представник.

Покликана продавати за кордон товари вітчизняного виробництва й забезпечувати країну необхідними імпортними товарами, в УСРР на початку 1920-х років зовнішньоторговельна діяльність стала підтвердженням її міжнародної правосуб'єктності. Очевидно, що зовнішні торговельні відносини український Раднарком тоді намагався розвивати з головними торговельно-економічними гравцями Заходу. Водночас намагався він торгувати й із країнами-сусідами, зокрема Туреччиною.

Попри те радянські (П. Удовиченко, Д. Філіпенко, І. Черніков)¹ і сучасні українські (Б. Сергійчук, В. Сергійчук)² історики дослідили головну політичну й військово-технічну співпрацю радянської України й Туреччини на початку 1920-х років. Винятком є докторська дисертація А.О. Джемджули³, у якій автор наводить окремі статистичні дані українсько-турецької торгівлі цього періоду.

Тому закономірно постали питання про досі не досліджену українсько-турецьку торговельну співпрацю, роль турецького ринку в зовнішній торгівлі УСРР, торговельну діяльність турків на території України на початку 1920-х років.

Очевидно, що територіальне сусідство, історичні зв'язки, початок радянської співпраці з республіканським урядом М. Кемалю мали сприяти налагодженню з ним торговельних відносин українським Раднаркомом. Так само, перешкодами цього могли стати громадянська війна між республіканцями і прихильниками султана, британсько-французька військова окупація європейської частини країни, а також занепад турецької економіки⁴.

Проте після укладення РСФРР 21 березня 1921 р. з республіканським урядом М. Кемалю «Договору про дружбу і братерство», з червня ц.р. у Стамбулі почала функціонувати очолювана Б. Кудішем «Торговельна делегація РСФРР на Близькому Сході». У її складі організували «Торговельну делегацію УСРР на Близькому Сході». Керівником призначено С. Брука⁵.

Будучи зацікавленими в радянському ринку, з діяльністю в Стамбулі радянської торговельної делегації, очевидно, погодилася британсько-французька окупаційна влада, а звідси й султанський уряд. Але за браком з українським Раднаркомом договірних відносин, які б визначали правовий статус «торговельної делегації УСРР» (зокрема право дипломатичного імунітету), наприкінці червня 1921 року відбувся арешт членів української торговельної делегації британськими військовими⁶. Щоправда, інцидент невдовзі врегулювали, керівника і співробітників делегації звільнили. Їм дозволили працювати.

«Направлення торговельної делегації до Константинополя (Стамбула. – *Авт.*), – писав згодом С. Брук у доповідній записці «Уповнаркомзовнішторгу» С. Брону, – мотивувалося необхідністю зав'язати торговельні відносини із центром Близького Сходу, де є величезні запаси товарів, які потрібні Україні... Головним постачальником Константинопольського (Стамбульського. – *Авт.*) ринку на цей час є Америка, яка розраховує на російський (очевидно, мається на увазі і український. – *Авт.*) ринок»⁷.

У доповідній записці він перелічив необхідні товари, які в чималій кількості були на цьому ринку (нитки, коси, сільськогосподарські великі й малі машини, вантажівки, автомобілі, запасні частини до них). Зауважив, що є вантажівки, які знадобилися би для Донбасу. Зазначив зниження цін на сільськогосподарську техніку до 75%. Вказав на тодішнє перевиробництво й накопичення товарів, а тому неабияке зниження цін на них. Навів конкретні приклади: жатки, які на американському ринку коштували 165 дол., на стамбульському вдалося купити за 100 дол.; рибальські сітки вартістю 11 лір тут обійшлися за 4 ліри 50 піастрів.

Водночас С. Брук негативно оцінив роботу очолюваної ним української торговельної делегації тому, що для «України... нічого не зробили». Проте й переконував у наявності необхідних умов для розвитку. Зокрема, наголосив про нібито обіцянку наркома торгівлі РСФРР Л. Красіна сприяти в «розширенні діяльності місії». Зауважив про значення Одеського порту, важливого не лише для російсько-турецької, а й українсько-турецької торгівлі. Зазначив, що Одеським відділенням наркомату зовнішньої торгівлі на цей час було заготовлено й підготовано до експорту: пера – 1 938 пудів, шкір – 11 582 шт., рогів – 8 299 пар. Крім цього, відділення ще забронювало: рогів – 59 165 пар, копит – 11 170 пудів. А також узяло на облік: шкір – 162 703 шт., кінських копит – 131 134 пудів, килимів – 1 270 шт., руди – 917 тис. пудів, шерсті білої й чорної – 110 тис. пудів, а також крові сушеної – 2960 л⁸.

Під час наради в «Уповнаркомзовнішторзі» І.М. Салтанов запропонував визнати, що делегація «не виконала покладені на неї завдання, не скористалася сприятливою для зовнішньої торгівлі ситуацією...». Водночас нарада вирішила наполягати «...щодо надання делегації права самостійності як у закупівлі, так і щодо розпорядження валютою й експортними товарами – для виконання заявок Укрзовнішторгу й чорноморських портів, погоджуючи цю роботу з Центральною Українською делегацією в Берліні й Центральною російською місією в Лондоні»⁹.

На відміну від С. Брука, голова російської делегації Б. Кудіш (лист від 17 грудня 1921 р.) взагалі заперечив доцільність функціонування в Стамбулі торговельного представництва. Він писав: «половинну мету переслідувало НКЗТ, відкриваючи власне представництво в Константинополі (Стамбулі. – Авт.), яке обмежилось функціями закупівельного характеру... Константинопольський ринок не є ринком для якихось великих закупівель. Жодних необхідних невичерпних запасів для нас тут немає... Якщо константинопольський ринок не є місцем для нормальних закупівель, тоді варто обмежитися транзитною конторою між Лондонським представництвом НКЗТ і чорноморськими портами»¹⁰.

Б. Кудіш не заперечував, що в окремих регіонах Близького Сходу можливо, і навіть вигідно, реалізовувати цемент, тютюн, шампанське, спирт, шкіру, кишки, шерсть. Але дійшов висновку, що загалом у Стамбулі неможливо планомірно реалізовувати саме російську сировину.

Тому Б. Кудіш висловив думку, що Стамбул як ринок – дуже важливий для «зовнішторгів» радянських республік, що мають чорноморські порти (ЗСФРР, УСРР). Вони торгували з турецькими торговцями, які приїжджали в ці порти. Кудіш пропонував, аби Стамбульське представництво реалізовувало сировину «зовнішторгів» радянських республік, а також здійснювало для них закупівлю товарів.

Після вивчення стамбульського ринку Б. Кудіш з'ясував, що саме американські та британські фірми спрямовували до Стамбула величезні партії товарів. Ці фірми прагнули бути першими на російському ринку, зокрема збуту товарів. Товари зберігали в транзитних складах стамбульського ринку. Більшість із цих фірм, потребуючи оборотних коштів, взяли в банках позики. Але воєнні дії на Анатолійському півострові «перекреслили» плани. Російський Раднарком заклав кордон на час війни. Увесь анатолійський ринок фактично припинив функціонувати.

Водночас Б. Кудіш був певен, що торговельна співпраця з Туреччиною є неможливою. Аргументував тим, що її банки контролювали французькі і британські кредитори. Національною промисловістю (зокрема гірничодобувною) володіли іноземні інвестори. Великих турецьких судноплавних компаній взагалі не було¹¹.

17 вересня 1921 р. УСРР і республіканський уряд М. Кемаля уклали «Конвенцію про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих». Цього ж місяця з британсько-французькою окупаційною адміністрацією й султанським урядом погодили й можливість роботи в Стамбулі «торговельної делегації УСРР». І вона повернулася до Стамбула. 23 вересня 1921 р. до її складу призначено І.М. Салтанова¹².

Водночас двосторонні відносини між українським Раднаркомом і республіканським урядом М. Кемаля і надалі динамічно розвивались. 2 січня 1922 р. вони уклали «Договір про дружбу і братерство». Відповідно до ст. 12 домовилися про «...забезпечення [...] розвитку якомога швидше морських, залізничних, телеграфних та інших засобів сполучення, так само, як і забезпечення вільного й безперешкодного пересування людей і товарів між обома країнами...». Водночас «...що стосується конвенцій економічного, фінансового або іншого устрою, вирішено, що до таких буде приступлено в найближчий термін» (ст. 13)¹³. Очевидно було, що окремий торговельно-економічний договір республіканський уряд М. Кемаля планує укласти з українським Раднаркомом уже після повалення султанату й поширення власної юрисдикції на Стамбул і європейську частину Туреччини.

Але вже 15 січня 1922 р. колегія «Уповнаркомзовнішторгу», розглядаючи питання «Про склад константинопольської делегації», затвердила її в складі 8 осіб, а саме: торговельного представника, секретаря делегації (Стучевський), перекладача-кореспондента (Волошин), зав. торговельного відділення (Збруєв), зав. фінансово-рахункового відділення (Побережський), зав. інформаційного відділення (Ревзін), торговельного агента (Авілов) і друкарки (вакансія). 25 лютого ц.р. «торговельним представником УСРР» призначено О.Й. Золотарьова¹⁴.

Але було очевидним, що торгівлю в Туреччині радянське керівництво пов'язує не зі столицею республіканців Анкарою, а зі султанською столицею

Стамбулом, із його портом і ринком. Щоправда, британсько-французька окупаційна адміністрація і далі затримувала для представників радянських організацій отримання віз. Попри наявність від неї дозволу й дипломатичного паспорта, прибувши в травні 1922 року до Стамбула був затриманий О. Золотарьов. Його обшукали, але через дві години звільнили¹⁵.

Крім того, командувач британськими окупаційними військами й голова окупаційної адміністрації генерал Ч. Гаррінгтон спрямував О. Золотарьову листа, у якому нагадав, що того «визнали головою торговельної делегації РСФРР і торгпредом УСРР». Далі провокаційно запитав, чи О. Золотарьов «залишиться торгпредом УСРР, коли керівником делегації РСФРР призначать Александріна»? О. Золотарьов оцінив ситуацію, як «натяк про бажаність (для окупаційної влади. – *Авт.*) виокремити Український торговельний апарат зі складу загальної Російської делегації». Проте торгпред рішуче запевнив, що «Українська комерційна делегація і далі буде існувати як самостійний апарат у межах спільного апарату делегації (російської. – *Авт.*)».

1922 року також не покращилась, порівняно з лондонським, кон'юнктура стамбульського ринку. Уже 31 травня 1922 р. В. Золотарьов спрямував до «Уповнаркомзовнішторгу» С. Брона листа, у якому поставив головне питання: «чи є Константинополь ринком, на якому можливо купувати товари, необхідні для України?»¹⁶ Щодо імпорту, то Стамбул, на думку торгпреда, був «обмеженим ринком», на якому можна було купувати лише невеликі партії борошна чи зерна. Так само, великі партії можна було купувати на лондонському ринку. Про це вже велись переговори з уповноваженим радянської приватної фірми «Аркос»^{*}.

Оцінивши стамбульський ринок та можливості українського торгпредства, О. Золотарьов поставив питання постачання в південні порти України мінімально необхідні для неї щомісячно 5 тис. тонн борошна. Від Одеського відділення НКЗТ він очікував перелік «ліквідаційних товарів», після отримання якого планував спрямувати в Одеський та Миколаївський порти невеликі партії борошна чи зерна. Щодо українських експортних товарів, то О. Золотарьов зробив висновок, що їхня реалізація в Стамбулі можлива як «виняток»¹⁷.

* Аркос (анг. Arcos, All Russian Cooperative Society Limited – Всеросійське кооперативне акціонерне товариство) – радянська господарська організація у Великій Британії. Заснована 11 червня 1920 р. радянською кооперативною делегацією для провадження торгівлі між РСФРР і Англією. Зареєстрована на чолі з Л. Красіним у британському міністерстві торгівлі як приватна компанія з обмеженою відповідальністю. Була представником радянських зовнішньо-торговельних організацій, здійснювала експортно-імпортні операції. Мала контори й відділення в країнах Європи, Північної Америки та Азії. З 1922 року мала назву «Arcos Ltd». Через розірвання внаслідок шпигунського скандалу в 1927 р. Великою Британією дипломатичних відносин з СРСР, діяльність Аркосу цього року так само була тимчасово зупинена. Після відновлення в 1929 році дипломатичних відносин між Великою Британією і СРСР було відновлено й роботу Аркосу, яка тривала до Другої світової війни (Аркос // Советская историческая энциклопедия / под ред. Е.М. Жукова. – М.: Сов. энциклопедия, 1973–1982. – Т. 1: Аалтонян-Аяны. – С. 738.).

У листі до «Уповнаркомзовнішторгу» О. Золотарьов 7 червня 1922 р. також писав, що «потрібно повернутися до питання про взаємовідносини між Константинопольським Представництвом і Укрзовнішторгом». Торговельний представник скаржився, що за весь період існування торгпредства «не було не лише планомірного обслуговування України, але і взагалі майже жодної роботи для України не проводилось». Він зауважив, що торгпредство виконувало лише незначні доручення, які стосувалися контролю щодо виконання угод, що були укладені приватними особами безпосередньо з «Укрзовнішторгом». І висловив переконання, що «таке становище – ненормальне, знаючи потребу України в цілій низці продуктів і предметів, які можна купити в районі діяльності нашого представництва, а водночас низка української експортної сировини, яку можна було б реалізувати за нашою допомогою»¹⁸.

Для цього просив розглянути питання його «урізаних функцій». Загалом же діяльність торговельного представництва УСРР О. Золотарьов пропонував зосередити на трьох напрямках, а саме: 1) постачання продовольства до українських південних портів із навколишніми територіями; 2) здійснення контролю щодо виконання державної монополії в зовнішній торгівлі як на Близькому Сході, так і в українських портах; 3) інформування та здійснення контролю щодо транзиту і транспорту¹⁹.

Важливо, що в питанні оцінювання стамбульського ринку та його місця в радянській зовнішній торгівлі погляди керівництва й торгпреда О. Золотарьова загалом збігались. Зважаючи, що ціни на лондонському й берлінському ринках і далі залишалися нижчими, «Уповнаркомзовнішторг» вирішив, що 1922 року на стамбульському ринку продаватиме лише промислові фабрикат, а також тютюн, спирт, сіль та каустичну соду. Так само, у листі до «Уповнаркомзовнішторгу» (від 20 червня 1922 р.) О. Золотарьов писав, що «Стамбульський ринок значення самостійного ринку не має ані для експорту, ані для імпорту і є лише важливим вузловим пунктом». Попри те, що наближався збір цьогорічного врожаю й до Стамбула мали бути спрямовані продовольчі вантажі, а тому очікувалося деяке зниження цін на зерно та борошно, торгпреда не тішила «перспектива перетворити Константинополь (він же Стамбул. – *Авт.*) на центр сировинних закупівельних операцій». Він пропонував перенести закупівлю продовольчих товарів до Лондона, на ринку якого «втрачаючи час, вигравав у дешевизні»²⁰.

Окремо О. Золотарьов вказав, що потрібно посилювати роль Одеського відділення НКЗТ у зовнішній торгівлі УСРР і в діяльності торгпредства в Стамбулі. Він зауважив, що впродовж 1 січня – 31 травня 1922 р. українське торгпредство в Стамбулі закупило товарів на 3 млн 887 тис. турецьких фунтів. Але на Одеське відділення припало лише 14,5 тис. турецьких

фунтів і то, «більша частина цих куплених товарів призначалася не для Одеського відділення НКЗТ, а для Наркомзему РСФРР, а Одеса була лише передавальним пунктом»²¹.

З огляду на вигіднішу кон'юнктуру лондонського ринку, запропонував, щоб на рахунок надісланої від Одеського відділення НКЗТ експортної сировини торгпредство отримувало від радянської приватної фірми «Аркос» позику в 60% від вартості сировини. За кошти цієї позики «Аркос» мав на лондонському ринку купувати для України продовольство. Натомість отриману сировину пропонував, за посередництва «Аркосу», який отримував «комісійні», продавати на тому ж лондонському ринку. Зазначив, що уклав 1 червня 1922 р. необхідну угоду з цією радянською приватною фірмою²².

О. Золотарьов скаржився, що Одеське відділення (керівник Я. Шиндель) НКЗТ не відповідало на запити щодо кількості необхідного продовольства, зокрема для Одеської та Миколаївської губерній. Не відповіло воно й на запити щодо видів та кількості експортної сировини, яку могли постачати через Одеський порт.

Водночас О. Золотарьов інформував, що використовуючи оборотні кошти торгпредства, які раніше трималися як позика, купив 3000 мішків борошна, які приготував для транспортування в Одесу. Але зворотним фрахтом неодмінно треба було спрямувати сировину. Тоді й прийшло рішення «Уповнаркомзовнішторгу», що «продаж і експорт сировини в Константинополі через невідповідність ціни не заплановано». Тому торгпред не розумів та риторично запитував, чи вже вирішено продовольчу проблему південних губерній? Зі свого боку повідомляючи про продаж мокро-солених шкір, які прийшли з Одеського порту, очевидно в розрахунок за імпортовані товари.

О. Золотарьов також наголосив, що важливо, аби торгпредство «візувало» (надавало дозвіл) іноземним пароплавам, які йшли в українські порти. А також повідомляв про пропозицію італійської страхової компанії «Ллойд Триєстіно» страхувати товари, які будуть спрямовуватися за кордон з Одеського, Миколаївського, Херсонського й Маріупольського портів.

Зі свого боку, торгпред просив періодично надсилати інформацію. Його цікавила сировина, яка перебувала на одеському й миколаївському складах, ціна на неї на українському ринку, очікування щодо врожаю, запаси вугілля й які його сорти та марки могли експортуватись, можливість експорту руди, марганцю, брухту чорних і кольорових металів?

Тоді ж О. Золотарьов працював над продажем до Італії 1–2 тис. тонн вугілля. Питання вже погодили нарком Л. Красін і торгпред РСФРР в Італії А. Файнштейн. Гарантом оплати з італійського боку став Banca Commerciale Italiana. Сторони домовилися про купівлю-продаж вугілля за цінами лондонського ринку²³.

За браком оперативної відповіді Одеського відділення НКЗТ щодо умов купівлі-продажу борошна О. Золотарьова змусили 22 червня 1922 р. знову звернутися до «Уповнаркомзовнішторгу», що «тримаємо в розпорядженні Одеси 3000 мішків борошна, але не можемо відправити його, оскільки не отримали відповіді, як Одеса буде розраховуватися за товар». Далі торгпред писав, що «Одеса з охотою дає нам дрібні доручення, але і далі ухиляється від регулярних відносин із Константинополем, а через нього із закордонними ринками». Наприкінці підсумував, що в разі, коли ситуація не зміниться, то «не бачу сенсу, щоб тут працював офіційний представник Республіки і з усією категоричністю поставлю питання, щоб мене терміново відкликали й замінили технічним працівником, який би виконував інформаційні функції»²⁴.

Окрім цього, О. Золотарьов тоді повідомив, що італійська страхова компанія «Ллойд Трієстіно» погодилася страхувати товари, які перевозилися до кримських портів. Зазначив про домовленість, що в разі укладення угоди, усі вигоди й переваги, які отримає Україна, отримає і Крим. Переконавав також, що роботу з італійською страховою компанією зручніше проводити через торговельне представництво в Туреччині²⁵.

В «Уповнаркомзовнішторзі» відреагували проведенням 27 червня 1922 р. наради з питанням «Про узгодження робіт із Константинопольською делегацією». За результатами обговорення вирішили, аби торговельній делегації в Стамбулі: а) надіслати номенклатуру товарів, які можна було б розмістити на стамбульському ринку (із вказівкою порівняльних цін з іншими ринками); б) надати в Берліні кредит для закупівлі в Стамбулі товарів; в) Одеському відділу НКЗТ припинити закуповувати імпортні товари в Одеському порту, а закупівлю здійснювати через торговельну делегацію в Стамбулі; г) встановити безперервний зв'язок з Анкарою й Батумі; д) налагодити кур'єрський зв'язок з Одесою²⁶. А вже 3 липня ц.р. наказали О. Золотарьову з'ясувати можливість закупівлі в Стамбулі 200 тис. пудів борошна²⁷.

Справжні причини небажання Одеського відділу НКЗТ проводити експортно-імпортні операції через торговельне представництво в Стамбулі викриває ситуація з вугіллям. Щодо цього 20 липня 1922 р. О. Золотарьов скаржився «Уповнаркомзовнішторгу». У листі він писав, що «зафрахтував пароплав “Теміс” для завантаження зворотним фрахтом із Маріуполя 2,700 тонн вугілля – на адресу зовнішторгу Італії: у Геную чи Венецію, до того ж за фрахт оплатили 20 шилінгів за тонну».

Але Одеський відділ НКЗТ, поспішаючи доставити вугілля, за посередництва громадянина Ройтмана, зафрахтував 25 шилінгів за тонну. Далі Одеський відділ звернувся до торговельного представництва, аби воно оплатило різницю в 400 фунтів стерлінгів. Проте пароплав «Теміс» був зафрахтований торгпредством для доставляння ще й інших товарів.

Тому рейс пароплава скоригували так, щоб він, розвантажившись у Новоросійську й Севастополі, попрямував до Маріуполя по вугілля. І в такому разі перевезення вугілля обійдеться в 17 шилінгів за тонну, замість 25. Тоді Ройтман, який втрачав «комісію», звернувся до власника пароплава, щоб той не погодився з нашою ціною, й О. Золотарьов вимушено запропонував 20 шилінгів. Як наслідок було втрачено 3 шилінги з кожної тонни. А все через те, що Одеський відділ чомусь фрахтував у Стамбулі пароплави не через торгпредство, а через посередників. У листі О. Золотарьов зауважив, що «це і є тією загальною лінією, яка характеризує відносини “Укрзовнішторгу” до Константинопольського представництва УСРР: постачати чорноморські порти чи вивозити товари з чорноморських портів – через Берлін, а операції на Константинопольському ринку проводити через константинопольських спекулянтів». Тому наполягав, щоб Одеський відділ НКЗТ припинив будь-які відносини з посередниками, а всі експортно-імпорتنі операції на стамбульському ринку проводив виключно через торгпредство. Водночас знову принципово поставив питання: або припинити цю діяльність Одеського відділу, або призначити торгпредом іншу особу²⁸.

Звернення О. Золотарьова, очевидно, вплинуло на «Уповнаркомзовнішторг», бо надалі торговельному представництву дедалі частіше доручали купівлю-продаж товарів. Так, у липні 1922 року на пароплаві «Корніоліо» торгпредству відправили 60 тис. пудів тютюну марки «Бакун» і «Америка», які продали єгипетським і голландським фірмам. Торгпредству доручили також купити інші товари, як-от: воложі (20 тис. пудів), рис (10 тис. пудів), каву (100 пудів), маслини (500 пудів), перець (250 пудів), лимони (1000 ящиків), а також крохмаль (100 пудів), масло какао (100 пудів), олія кокосова (1 тис. пудів), олія пальмова (500 пудів), олія прованська (500 пудів), лимон кислий (50 пудів), сардини (500 ящиків), молоко конденсоване (20 пудів).

У липні ц.р. торгпредство для продажу отримало 52 тис. пудів тютюну, 2 тис. пудів мокро-соленої та 2 тис. 850 пудів прісно-сухої шкіри. Окрім цього, торгпредство отримало діаманти і срібло, завдяки яким відкрило в «Аркоса» кредит на 150 тис. турецьких лір²⁹.

Водночас «Уповнаркомзовнішторг» підтвердив, що Одеський відділ НКЗТ надалі самостійно не проводитиме жодних закупівель і, навпаки, закупівлю товарів на стамбульському ринку здійснюватиме тільки торгпредство. Також жодні човни без «візи» торгпредства не мали права зайти в Одеський порт. До того ж Одеський відділ НКЗТ надалі мав підтримувати з торгпредством у Стамбулі «тісний торговельний та оперативний зв'язок»³⁰.

Про те, що торгпредство УСРР у Туреччині активізувало роботу за «українськими замовленнями» підтверджує факт, що в першій половині 1922 року його головними клієнтами були «Кримзовнішторг», «Азнафта»

і «Грознафта», «НКЗТ Південного-Сходу», а з липня 1922 року – «Укрзовнішторг», зокрема його одеське відділення. Але торгпредство і далі виконувало замовлення російських, кавказьких та інших клієнтів. Станом на 1 серпня 1922 р. закупило для них 12 177 тонн борошна та 100 000 мішків (вартістю 2 807 971 золотих крб), 26 349 тонн зернових продуктів та 7 000 мішків (вартістю 2 613 359 золотих крб). Загалом закупило хліба та зернових продуктів на 4 850 000 крб золотом. Інших товарів закупило на 1 724 000 крб золотом. Усього товару закуплено на понад 6 500 000 золотих крб.

За цей же період торгпредство УСРР у Стамбулі продало експортних товарів на загальну суму 7 253 000 крб золотом. Зокрема, товарів на 5 600 000 крб золотом для реалізації відправили в Лондон «Аркосу». На стамбульському ринку торгпредство реалізувало товарів на 875 000 крб золотом. У його розпорядженні залишилось 778 000 крб золотом. До того ж фірми-посередники продавали ці товари дорожче на 16–17%. Коли шкіру продавали на константинопольському ринку, то тютюн і кишки продавали на інших ринках³¹.

О. Золотарьов також зауважував, що здебільшого експортні товари були непридатними для продажу на зовнішніх ринках через те, що не відповідали вимогам за якістю, упакуванням, не містили специфікацій, маркування та ін. Наприклад, у липні 1922 року торгпредство отримало для продажу дуже низької якості тютюн. О. Золотарьов писав щодо цього: «Отриманий тютюн виявився вкрай поганої якості та у вкрай поганому пакуванні... незначний запах, прілість, і найголовніше, погане пакування, тютюн не витримав 6-ти пудового упакування й тому тюки розсипались, тютюн подрібнився, висипався, тому довелося виконати чималу роботу з перепакування». А ці роботи зумовлювали грошові затрати. Апарату торгпредства часто доводилося проводити роботу з поліпшення товарного вигляду, а тому зазнавати зайвих витрат³².

Щодо тютюну, то торгпредство виставило на продаж його 44 800 пудів. Після переговорів із голландською, єгипетською та іншими фірмами, цей товар за ціною 1,7 турецьких лір зрештою продали фірмі «Фельдман», яка зобов'язалася ще й оплатити половину вартості переупакування тютюну. Торгпредство вважало продаж успішним, бо через громіздкість зберігання тютюну на складах обходилося доволі дорого.

Окрім цього, у торгпредства ще залишалось 7130 пудів тютюну, який доставили останнім пароплавом. Оскільки цей тютюн був уже кращої якості, його планували продати ціною у 2 турецькі ліри за пуд. Але досвід продажу попередньої партії тютюну довів, що єгипетські фірми не були зацікавлені в українському тютюні. Цей досвід переконав, що потрібно буде докладати чимало зусиль, аби український тютюн повернув свої позиції на єгипетському ринку. Європейські ж покупці охоче (навіть за ціною у 2,5 турецькі ліри за пуд) купували тютюн марок «Бакун», «Америкен», але

в разі, якщо він не мав поганого запаху та був належно упакований. Крім того, торгпредство пропонувало продавати тютюн іноземним купцям в українських портах, заощаджуючи на перевезенні з Одеси до Стамбула³³.

Упродовж липня–жовтня 1922 року торгпредство УСРР у Стамбулі надало дозвіл на заплив до українських портів 330 пароплавам. Проте попри його скарги Одеське відділення НКЗТ і далі фрахтувало пароплави не через торгпредство, а безпосередньо через приватні організації³⁴. Тут, очевидно, часто були зловживання.

Прикметно, що особливе місце в реалізації експортних товарів зайняли нафтопродукти. Через торгпредство на продаж було виставлено на 500 тис. фунтів стерлінгів. Із них на 380 тис. фунтів стерлінгів нафтопродуктів відправлено для реалізації на лондонському ринку. Ще на 100 тис. фунтів стерлінгів нафтопродуктів очікувало завантаження на пароплави. Ці операції проводилися спільно з «Аркосом» і мали перспективу до розширення³⁵.

До осені 1922 року торгпредство на болгарському та румунському ринках вигідно купило 3 тис. болгарської пшениці, а також болгарський та румунський ячмінь, 2,5 тис. тонн румунської кукурудзи. Саме близькість Стамбула до цих ринків визначала «вагу, яку набула торговельна делегація на Близькому Сході»³⁶. Через це постало питання про безпосередні відносини з фірмами та кооперативами Болгарії та Румунії, через заснування там власних «торговельних агентур». Для цього торгпредство уклало експортно-імпортний договір з болгарським кооперативом «Відродження». До нього відрядило торговельного агента. Двоє торговельних агентів працювали в Румунії³⁷.

Окрім цього, з початку 1923 року планувався продаж електротоварів на зовнішньому ринку. 15 січня ц.р. «Укрзовнішторг» уклав з Українським трестом електротехнічної промисловості угоду, за якою мав «експортувати й реалізовувати на комісійних засадах» електромашини. Зі свого боку, «Електротрест» зобов'язувався постачати необхідну кількість товару, гарантував його якість і належне пакування, які б відповідали міжнародним вимогам³⁸.

До Туреччини планували постачати електромотори та динамо-машини, а також комплектування до них виробництва заводу «ВЕК» у Харкові. Їх мали доправляти через Одесу. Загальна вартість товару становила 250 тис. крб золотом. Продажу мала сприяти наявність у торгпредстві досвідчених інженерів-електриків³⁹.

Але для цього потрібно було попередньо вивчити турецький ринок електротоварів. Тому в службове відрядження призначили співробітника «зовнішторгу» О.К. Сиволапа. Він мав з'ясувати загалом можливість збуту електромашин, попит щодо типів і потужностей, ціни, ймовірний обсяг реалізації, а також найбільш поширені в Туреччині електромотори, а саме виробника, тип, потужність.

О.К. Сиволап з'ясував, що в Стамбулі та його околицях використовувалися мотори переважно трьохфазного току, напругою 190 вольт і частотою в 50 періодів. В Анатолії ж (Смірна, Бурса та інші), навпаки, використовувалися електромотори постійного току⁴⁰.

За браком угод щодо продажу електромоторів і динамо-машин підтверджується думка, що продати їх на турецькому ринку не вдалось. Тому не випадково, що в «Укрзовнішторзі» тоді обговорювалася можливість продажу цих електротovarів у Болгарії чи Югославії⁴¹.

Саме через зв'язок у торгівлі з Туреччиною постало питання про підпорядкування Кримського відділення Наркомату зовнішньої торгівлі (перебувало у Сімферополі) «Укрзовнішторгу». 4 вересня 1921 р. колегія Управління Уповноваженого НКЗТ при Раднаркомі УСРР ухвалила звернення із цим питанням до НКЗТ РСФРР⁴².

Окрім виконання загальнодержавних завдань, пов'язаних з експортом кримської та з інших регіонів країни сировини, «Кримзовнішторг» мав не менш важливе завдання місцевого характеру, а саме постачання до Криму продуктів харчування, медикаментів, одягу (зокрема білизни), медичного й санітарного устаткування. Усе планувалось так, аби поновити роль Криму як здравниці⁴³.

Це потребувало фінансових, матеріальних, продовольчих та інших ресурсів. Соціально-економічна ситуація на півострові тоді була вкрай складною. Тому не випадково, що «Кримпродком» підпорядкували Наркомату продовольства УСРР. Частину фінансів планували отримати від продажу в Туреччині видобутої на півострові солі⁴⁴.

Після численних звернень Кримське відділення НКЗТ влітку 1921 року набуло право розпоряджатись усією, яка була на півострові, сировиною. Головним експортним товаром стала сіль. Її обмінювали на імпортні товари. У цей спосіб упродовж липня ц.р. відділення закупило товарів на 197 тис. турецьких лір. Загалом у структурі кримського імпорту 57% становили предмети побуту, 12% – медикаменти, 1,4% – продукти харчування. Проте згодом голова республіканського уряду М. Кемаль-паша заборонив ввозити в Анатолію сіль. Через це в експорті головними товарами стали шерсть, кишки, вино, овечі шкіри⁴⁵.

Про достатню наявність на складах у кримських портах експортної сировини, зокрема шерсті й овечих шкір, доповідав завідувач Кримського відділення НКЗТ і уповноважений НКЗТ на Кримському півострові В. Галлон. Водночас він повідомляв щодо придатності обслуговування зовнішньої торгівлі Феодосійського, Керченського й Севастопольського портів. Придатність же Євпаторійського і Ялтинського портів на прийняття іноземних човнів вимагала перевірки. Загалом, на думку уповноваженого, розвитку торгівлі з Туреччиною перешкоджала транспортна розруха, а також бракувало хоча б якоїсь самостійності в роботі відділення й уповноваженого⁴⁶.

Зрештою до Стамбула була спрямована «Кримська торговельна делегація», яку очолив В.М. Горін. Делегація складалась з 5 осіб і підпорядковувалась «українській торговельній делегації». Для Криму вона мала закупити 1 тис. тонн борошна. Зворотним рейсом цього ж пароплава до Стамбула планували відправити сировину (шерсть мита й немита, тютюн, заячі шкіри, кінське волосся, овчина, сухі баранячі кишки), завдяки продажу якої мали розрахуватися за борошно⁴⁷.

Через заснування в Туреччині торговельного представництва СРСР стало питання подальших організаційних форм участі України в торговельних відносинах із цією країною. 5 вересня 1922 р. Раднарком УСРР постановив «запропонувати Уповнаркомзовнішторгу погодити з НКЗС питання про торговельне представництво УСРР у Туреччині (Анкарі) і подати його загалом на засідання РНК»⁴⁸. Уже 11 вересня Раднарком УСРР постановив: «До розв'язання питання про форму повноважного представництва України в Туреччині визнати доцільним об'єднання апаратів торгпредств РСФРР і УСРР у Туреччині. Передати мандат від УСРР торгпреду РСФРР, з призначенням його заступником представника УСРР, за умови погодження його діяльності з торговельною політикою торгпредства РСФРР. Запропонувати “Уповзовнішторгу” подати власну кандидатуру на затвердження Раднаркому»⁴⁹.

До початку 1923 року роль торгпредства УСРР у Стамбулі щодо експорту й імпорту товарів було зведено до мінімуму. Надалі це здійснювалося здебільшого через ринок Лондона чи Данціга, що було зумовлено, зокрема, вищими в них цінами на сировину, а звідси більшими прибутками від її реалізації. З іншого боку, як доцільним оцінювалося використання упродовж ще якогось часу стамбульського ринку для продажу саме невеликих партій окремих видів сировини і фабрикатів та купівлі деяких «колоніальних» товарів. Тепер Стамбул передбачали використовувати як «перевалковий» пункт для експорту сировини, яку потрібно було транспортувати на далекі відстані.

Щодо продажу на стамбульському ринку фабрикатів, то це мала бути цікава для іноземних торговців каустична сода, яку планували продавати кількістю в 1 тис. тонн щомісячно. Це мало дати поштовх до розвитку цієї промисловості. Оскільки врожай зернових 1922 року знівелював необхідність подальшої закупівлі продовольства (було скасовано купівлю партій борошна в 100 тис. пудів у 3 тис. мішків), то тепер інтерес полягав у купівлі копри для кокосової олії, прянощів та спецій.

Станом на 16 листопада 1922 р. нереалізованими в торгпредства залишались експортних товарів (шкіра, коноплі, шерсть, пух, кишки, щетина, деревина) на 200 тис. фунтів стерлінгів. Увесь уже куплений ним товар мав бути терміново відправлений в УСРР⁵⁰.

Загалом же за 1921–1922 рр. експорт УСРР до Туреччини склав 2 млн 118 тис. 900 турецьких лір, за 1922–1923 рр. – 2 млн 71 тис. 900 турецьких лір. Своєю чергою, імпорт УСРР із Туреччини за 1921–1922 рр. склав 687 тис. 800 турецьких лір, а за 1922–1923 рр. – 273 тис. 800 турецьких лір⁵¹.

Наміри зберегти торговельну присутність УСРР у Туреччині радянське керівництво аргументувало важливістю Стамбула як закордонного ринку, найближчого до чорноморських та азовських портів. Крім того, за допомогою торгпредства в Стамбулі керманічі країни Рад планували географічно розширити свою торговельну діяльність, зокрема відкрити «агентури» в Єгипті, Сирії, Палестині. Вони мали вивчити ринок цих країн щодо пропозицій товарів, які цікавили УСРР, щодо попиту арабських країн на українські товари, їхні ціни. З українських товарів було заплановано постачати спирт, будівельний ліс, цемент, хімію, тютюн, нафтопродукти (особливо гас). До цього передбачалося залучити Стамбульське відділення «Аркосу», за допомогою якого в арабських країнах мали заснувати свої представництва.

Аби «Аркос» успішно «просував» на близькосхідному ринку українські товари, О. Золотарьов пропонував, щоби в Україні було створено відділення цієї компанії, зокрема в областях, які «тяжили до Близького Сходу» (Одеса, Миколаїв, Маріуполь). «Уповнаркомзовнішторгу» для співпраці з «Аркосом» мав укласти «Типовий договір»⁵².

Отже, з червня 1921 р. у Стамбулі функціонувала «Торговельна делегація РСФРР на Близькому Сході», яку очолив Б. Кудіш. У її складі організували «Торговельну делегацію УСРР на Близькому Сході». Очолив її С. Брук. 2 січня 1922 р. український Раднарком і республіканський Уряд М. Кемаля уклали «Договір про дружбу і братерство», відповідно до ст. 12 якого домовилися щодо «вільного й безперешкодного пересування людей і товарів між обома країнами». Уже 15 січня 1922 р. було затверджено «Торговельну делегацію УСРР».

Призначений торгпредом О. Золотарьов оцінив стамбульський ринок як важливий для постачання продовольства в південні регіони України, а також для реалізації деяких видів сировини. Зважаючи на те, що ціни на лондонському ринку і далі залишалися нижчими, він пропонував продавати на стамбульському ринку лише промислові фабрикати, а також тютюн, спирт, сіль та каустичну соду.

Через пов'язаність у торгівлі з Туреччиною в 1921 році «Укрзовнішторгу» підпорядкували Кримське відділення НКЗТ («Кримзовнішторг»). Воно мало забезпечити Крим продуктами харчування, медикаментами, одягом, медичним і санітарним устаткуванням і сприяти відновленню ролі Криму як здоровниці.

У зв'язку зі створенням СРСР і подальшою централізацією влади у сфері зовнішньої торгівлі, 11 вересня 1922 р. торгпредом УСРР у Туреччи-

ні призначено російського торгпреда. До початку 1923 року діяльність торгпредства УСРР у Стамбулі була зведена до мінімуму. Загалом експорт УСРР до Туреччини за 1921–1923 рр. склав 4 млн 190 тис. 800 турецьких лір, за цей період – 961 тис. 600 лір.

- ¹ *Удовиченко П.П.* З історії зовнішньої політики УСРР (1919–1922 рр.). – К.: МВО. Київський держ. у-т ім. Т. Г. Шевченка, 1957. – 80 с.; *Філіпенко Д. М.* Друзі й вороги революційної Туреччини (1918–1922). – К.: Наукова думка, 1968. – 210 с.; *Черніков І.Ф.* Радянсько-турецькі відносини у 1923–1935 роках. – К.: Академія Наук Української РСР, 1962. – 136 с.
- ² *Сергійчук Б., Сергійчук В.* На межі двох світів: Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. – К., 2011.
- ³ *Джеджула А.Е.* Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг.: Дисс. ... д-ра истор. наук. – К., 1967. – С. 213, 232, 234. (789 с.).
- ⁴ *Киреев Н.Г.* История Турции. XX век. – Москва: Крафт+ИВ РАН, 2007. – С. 178–186.
- ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 37 зв. – 38.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 17. – Арк. 321.
- ¹¹ Там само. – Арк. 321, 341.
- ¹² Там само. – Спр. 20. – Арк. 56.
- ¹³ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.) / відп. ред.: В. М. Корецький; упор.: К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, І.С. Хміль. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 442–443.
- ¹⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 22; Спр. 17. – Арк. 341.
- ¹⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 423.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 17. – Арк. 380.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – Спр. 17. – Арк. 380–388.
- ²¹ Там само. – Арк. 380–388, 416–417.
- ²² Див. детальніше: Угода з Аркосом // ЦДАВОВУ України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 380, 423.
- ²³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 380–388.
- ²⁴ Там само. – Арк. 395–396.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – Спр. 17. – Арк. 399.
- ²⁷ Там само. – Арк. 400.
- ²⁸ Там само. – Арк. 405–408 зв.
- ²⁹ Там само. – Арк. 445.
- ³⁰ Там само. – Арк. 408–408 зв.
- ³¹ Там само. – Арк. 443.
- ³² Там само. – Арк. 445.
- ³³ Там само. – Арк. 446.
- ³⁴ Там само. – Арк. 445, 447.
- ³⁵ Там само. – Арк. 443.
- ³⁶ Там само. – Арк. 444.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. – Спр. 129. – Арк. 18.
- ³⁹ Там само. – Арк. 2, 23.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 6.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 12, 35.

- ⁴² Там само. – Спр. 10. – Арк. 18–18 зб.
⁴³ Там само. – Спр. 14. – Арк. 35.
⁴⁴ Там само. – Арк. 37.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само. – Спр. 14. – Арк. 55–59; 62–64 зб.
⁴⁷ Там само. – Спр. 17. – Арк. 349–349 зб.
⁴⁸ Там само. – Спр. 46. – Арк. 98 зб.
⁴⁹ Там само. – Арк. 103 зб., 105.
⁵⁰ Там само. – Спр. 17. – Арк. 430–433.
⁵¹ Там само. – Спр. 241. – Арк. 22.
⁵² Там само. – Спр. 17. – Арк. 450.

Oleh KUPCHYK,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of
Modern and Contemporary History of
Foreign Countries of Taras Shevchenko
National University of Kyiv*

TURKEY IN FOREIGN TRADE OF UKRAINIAN SSR (1921–1923)

Abstract. The article deals with the issues that have not been previously studied, notably trade cooperation between Ukraine and Turkey, the role of the Turkish market in foreign trade of the Ukrainian SSR, trade activity of Turkey nationals in the territory of Ukraine in the early 1920s.

The research reveals the setting, in which trade relations between Turkey and the Ukrainian SSR have been formed at the beginning of the 1920s. The contractual and legal framework, organizational forms of the Ukrainian SSR's trade activity in Turkey and port infrastructure are described. Trade representatives as well as their suggestion as to the activities of the trade mission of the Ukrainian SSR are named. The organizational and staff structure of the trade mission of the Ukrainian SSR in Turkey is examined. The issue of subordination of the Crimean branch of the People's Commissariat of Foreign Trade to "Ukrzovnishtorh" with the view to trade with Turkey and difficult social and economic situation on the peninsula is highlighted. The role of the trade mission of the Ukrainian SSR in Istanbul as part of the foreign trade activity of the Ukrainian SSR is described. The place of the Istanbul market in export-import operations of the Ukrainian SSR is exposed. The monetary value of the volume of export-import operations is indicated.

The author states that with the establishment of the USSR and further centralization of power in the area of foreign trade, Russian official was assigned as trade permanent representative of the Ukrainian SSR in Turkey. Until the beginning of 1923, the activities of the trade mission of the Ukrainian SSR in Istanbul in the field of export and import of goods were cut down to a minimum.

Keywords: export, import, golden karbovanets, Turkish lira, port, market, product, trade mission, trade representative.